

Тетяна КЛИМЕНКО

**ЖИТОМИРЩИНА
НА СТОРІНКАХ РУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ**

У статті проаналізовано тексти «Повісті минулих літ», Київського та Галицько-Волинського літописів з погляду наявності у них згадок про населені пункти Житомирщини та про події, які з ними пов'язані. Доведено, що древлянський край у давні часи не був обійдений увагою перших істориків України.

Ключові слова: Русь, літопис, подія, факт, літописне оповідання, древляни, епос.

Сучасну географічну територію Житомирщини часто ототожнюють з історичною землею древлянських племен. За історичними джерелами, ця земля у період формування й становлення Київської Русі відігравала помітну роль у державі¹. Тут зосереджувалося тогочасне політичне, господарське, торгове життя. На Древлянській землі плавили залізо із болотної руди (і тепер на території області збереглося більше сорока географічних назв, пов'язаних з цим промислом), виготовляли прясельця із

¹ Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. П. Семенов. – Т. 1-5. – СПб. 1863 – 1885 ; Крушинский Л. Исторический очерк Волыни. – Житомир, 1868. – 143 с. ; Волынская губерния. Географо-исторический очерк губернии. В связи с историей Малороссии и Западной России в XVII и XVIII веках / сост. С. М. Каретников. – Почаев, 1912. – 131 с.; Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / изд. П. Н. Батюшкова. – СПб.: Типография Товарищества общественная польза, 1888. – 288; 126 с.; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 1-5. – Почаев, 1888 – 1903 ; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. В 11 кн. / под ред. П. П. Семенова. – Т. 7 : Малороссия. – СПб, 1903. – 517 с. ; Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – 454 с. ; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. В 26 т. / редкол. т.: Чорнобривцеві О. С. (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 725 с. ; Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії : краєзн. розвідки. – Житомир : Полісся, 1997. – 142 с. ; Легенди поліського краю / впорядкув., літ. ред. і післямова П. В. Білоуса. – Житомир, 1998. – 159 с.; Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини. В 3 т. – Т. 1. : Абрамок-Йосипівка. – Житомир : Косенко, 2002. – 128 с.

рожевого шиферу, рідкісної кам'яної породи, яка залягає, либонь, тільки поблизу Овруча, кували зброю, випалювали глиняний посуд, займалися землеробством, бортництвом, рибальством. По Європі й Азії звідси розходилися унікальні прикраси, візерунчастий граніт і мармур шов на оздоблення великих храмів, міцне й дзвінке дерево лягало у стіни укріплень. І не випадково, що у найдавніших літературних джерелах натрапляємо на розповіді про історичні події у древлянському краї.

Найраніша згадка про древлян – у «Повісті минулих літ», у якій на початку, у недатованій частині твору, подаються відомості про розселення слов'янських племен. Неприхильний до древлян літописець характеризує їхні звичаї як дикунські: *«А древляни жили подобно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, і їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води»*².

Древляни доволі часто згадуються в літописі. В історичне життя вони включені записом, датованим 883 роком: *«Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній кунци»* [с. 13]. Під 907 роком літопис повідомляє про те, що князь Олег ходив воювати греків (Візантію), взявши у своє військо і древлян. Після смерті Олега у 912 році князювати почав Ігор, перед яким древляни виявили непокору. У 914 році *«пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової»* [с. 24]. Періодичні побори князя викликали у древлян обурення. Під 945 роком «Повість минулих літ» вміщує художньо виразне оповідання про розправу древлян з Іскоростеня і загребушим київським князем Ігорем та про жорстоку помсту його жони Ольги за смерть чоловіка. Літописна оповідь об'єднує цикл легенд, призначення яких – не у відтворенні історичних подій, а в намаганні створити образи київських князів. На думку І. Франка³, М. Грушевського⁴ в основі легенд – скандинавські (варязькі) мотиви, поєднані з міфологічними уявленнями східних слов'ян.

² Тут і далі тексти літопису цитуються тільки з позначенням сторінки в квадратних дужках за виданням: Літопис руський за Іпатським списком / переклав Л. Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – С. 8.

³ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З останніх десятиліть ХІХ в. // Франко.- Дрогобич : Відродження, 2008. – С. 15.

⁴ Грушевський М. Історія української літератури. У 6 т. 9 кн. – Т. 2. / М. Грушевський.– К. : Либідь, 1993. – С. 133.

Зокрема, князь Ігор змальований у цьому епізоді як вовк, що внадився до овечої отари: за германо-скандинавською міфологією, це – *helgi* (ватажок розбійників), а в українському фольклорі вовк – хтонічна (підземна) істота, вовкулака. Образ Ольги створено на основі дружинного епосу, який схвалював та оспівував дії князів. Тому княгиня постає праведною у своїй помсті за чоловіка, а древляни – «дурними» і нерозважливими. Перша помста Ольги (звеліла засипати живцем у ямі древлянських послів) виражає ідею помсти і покарання землею (в українському фольклорі земля – це мати-рожаниця, творче живе начало). Друга помста (древлянських «ліпших мужів» і підступно спалили в бані) заснована на карі водою і вогнем (в українській міфології вода і вогонь виступають як очисні сили). Третя помста (Ольга влаштовує під Іскоростенем тризну по чоловікові, на якій споює, а потім убиває древлян) веде до символіки покарання кров'ю – це «кривава тризна», на якій хмільний мед, заготовлений древлянами, асоціюється з «мертвою водою». Четверта помста (облога Іскоростеня та його спалення підступним чином – за допомогою «огненних» птахів) – Ольжина кара вогнем і зброєю. У кожній з чотирьох помст можемо побачити словесні форми загадок, які Ольга загадує древлянам, але ті не в змозі розшифрувати натяки, чужі східнослов'янській поезиці.

Таким чином, це яскраве оповідання в літописі тяжіє більше до фольклорного та дружинного епосу, ніж до історичної достовірності, тому й «прочитувати» в ньому необхідно передусім художні образи та мотиви.

Під 970 роком у «Повісті минулих літ» зазначено: «*Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Древлянах*» [с. 46]. У 977 році Ярополк пішов війною на свого брата, котрий у сутичці під Овручем загинув. Якщо Іскоростень зникає зі сторінок літописів, то Овруч і пізніше привертає увагу літописців, які згадують це місто у зв'язку з різними подіями у 1171, 1188, 1190, 1205, 1259 роках.

«Повість минулих літ» повідомляє про плем'я берендичів (берендеїв, яке мало поселення по річці Раствавиці. У 1071 році «*воювали половці біля Ростовця і біля Неятина*» [с. 106]. Це – сучасні села Білилівка («ще на початку XVIII ст. зберігало свою давню назву»⁵) і Ягнятин Ружинського району. Обидва населені

⁵ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Железняк [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 114.

пункти розташовані на Раствавиці – притоці річки Рось. Цікава етимологія назви Неятин, що пізніше трансформувалася у Ягнятин⁶. Походить вона від давньоруського дієслова «яти», що є складовою частиною багатьох сучасних слів (перейняти, підняти та ін.). У давнину це слово означало – «схопити», «піймати», «взяти силою», була й власна назва – Неята. Можна припустити, що Неятин за давніх часів був міцним горішком для половців, нескореним градом, який вони не могли зайняти, а мешканців полонити.

У Київському літописі під 1143 роком описана велика буря, від якої постраждав град Котельнич (нині – Стара Котельня Андрушівського району⁷): «У той же рік була така буря велика, якої ото не було ніколи. Навколо города Котельниці рознесла і дома, і комори, і хліб із стодол. А спроста сказати – наче рать узяла і не зосталося в коморах нічого. А деякі знаходили лати в болоті, знесені бурею» [с. 234]. Котельниця згадана в літописі і в 1147 як володіння князя Святослава Володимировича, 1162 року як місце, де з'єднались до походу війська галицького князя Мстислава і київського Рюрика Ростиславовича. Ще раз згадано про Котельницю під 1169 роком.

Відомості про городи Ушеськ (назва від річки Уша, нині – Уж⁸, ліва притока Тетерева) та Гольсько подані під 1150 роком. До цього ж року відноситься і перша згадка про річку Тетерів, яка бере початок на Житомирщині і перетинає її з заходу на схід, впадаючи у Дніпро. Гольсько – це сучасне село Гульськ Новоград-Волинського району⁹. Про Ушеськ є різні думки. Л. Махновець, який зробив переклад Київського літопису сучасною мовою, стверджує, що Ушеськ – городище поблизу нинішнього Ушомира. Про город Ушомир та городище Ушомира веде мову дослідник старожитностей древлянської землі М. Брицун¹⁰. Та звернімося до літопису, де сказано: «Ізяслав перейшов Случ і звідти вирушив до Ушеська і перейшов Ушу під Ушеськом» [с. 267]. Глянувши на сучасну карту Житомирщини, пересвідчимось, що Ушу (Уж)

⁶ Там само. – С. 91-92.

⁷ Там само. – С. 72.

⁸ Там само. – С. 168.

⁹ Там само. – С. 43.

¹⁰ Брицун-Ходак М. Тисячолітні Веди Землі Древлян. Археологія. Історія. Етнографія. – Коростень, 2006. – 458 с.

можна перейти й біля Ушиці, і біля Ушомира, і біля ряду інших населених пунктів, які мають інші назви. Є припущення, що Ушеськ – це сучасні Бараші Ємільчинського району, через які здавна проходив один із великих шляхів з Волині на Київ.

Літописець, розповідаючи про похід Ізяслава Мстиславовича на Київ кілька разів називає річку Ушу і Тетерів, а також город Мичеськ (1115 рік): *«І надумав Ізяслав з дружиною своєю піти вночі до города Мичеська, і повелів він усім воям своїм великі вогні класти. І так, розіклавши вогні, самі вони пішли вночі до Мирська. І тут зустріла його дружина, многе-множество, ті, що сиділи по Тетереву. І тут вони поклонилися Ізяславу і ми чани з ними, кажучи: «Ти – наш князь». Ізяслав же, перейшовши звідти на Тетерів, ізсів тут з коней, щоб їм одпочити»* [с. 287]. Мичеськ – сучасний на Житомирщині райцентр Радомишль¹¹. Під цим же роком натрапляємо на назву Чортів Ліс. Нині – це лісовий масив у Новоград-Волинському, Володарськ-Волинському, Баранівському, Романівському, Чуднівському, Червоноармійському та Житомирському районах¹².

Починаючи з 1196 року, Київський літопис вісім разів згадує город Камінець – укріплення на березі Случі, яке мало важливе стратегічне значення на ті часи, бо йдеться про нього найчастіше як про опорний пункт волинських князів та укріплення, яке не раз спустошувалось. Нині поблизу давнього городища розташоване село Кам'янка Романівського району.

Галицько-Волинський літопис зафіксував ряд географічних назв нашого краю, причому згадуються вони здебільшого у зв'язку з горем, якого зазнала Русь у середині XIII ст., – нашествия Батия. Узявши Київ, Батий рушив до града Володимира. *«І пішов він до города Колодяжена, – записано під 1240 роком, – і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця та Ізяславіця і взяв їх»* [с. 294]. Колодяжин – це, як і Кам'янка, ще одне укріплення на Случі, де тепер у Романівському районі розташоване село Колодяжне. Наступного року в числі пограбованих і спалених городів згадується Деревич (нині – Великі Деревичі Любарського

¹¹ Етимологічний словник літописних географічних назв. Оп. cit. – С. 89.

¹² Легенди поліського краю. Оп. cit. – С. 133.

району).

Під 1257 роком зустрічаємо відомості ще про один град – Городеськ. У літописі повідомляється, що Данило Галицький послав свого сина Шваргна на Городок, і той взяв всі городи, що піддалились татарам, по Тетереву, в тому числі і Городеськ. Очевидно, тут мова йде про укріплення, одне з яких лежало на шляху дружини до Тетерева (мабуть, Городище Новоград-Волинського району), друге – Городське Коростишівського району, оскільки це єдиний в області населений пункт з такою назвою, розташований на Тетереві. Проведені тут археологічні дослідження виявили три давньоруські городища.

У 1258 році вперше згадано у цьому літописі Возвягель (нині – Новоград-Волинський): *«Коли ж Роман прийшов до города Возвягля, то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні та псів, що бігали по городищу»* [с. 324]. Таким побачили нападники Возвягель після того, як Шварт оточив його, а Данило Галицький з братом Васильком та сином Львом розгромили й опустошили його: *«І Данило город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ, – то брату своєму, а то – Львові, інших – Шваргові. І пішов він до себе додому, – взявши город у XII ст.»* [с. 352]. Через Звягель проходив важливий торговельний шлях від Києва на Волинь та в центральну Європу¹³.

У давніх руських літописах не раз згадується Болохів, Болохівська земля, болохівські князі (перша згадка у Київському літописі під 1172 роком). Дослідники припускають, що Болохівська земля охоплювала і південно-західну частину Житомирщини, а центром її був град Болохів – нині селище Любар (Старий Любар, городище)¹⁴.

Житомирщина як самобутня частина української землі знайшла своє відображення у давній українській літературі, зокрема у київському та галицько-волинському літописанні. Зі сторінок давніх творів постала земля, на якій відбувалися важливі для держави історичні події, оскільки вона межувала з Київською землею і переймала багато від того, що було започатковане в Києві та поширювалося на прилеглі території. Це і походи київських

¹³ Легенди поліського краю. Оп. cit. – С. 7.

¹⁴ Легенди поліського краю. Оп. cit. – С. 74. ; Етимологічний словник літописних географічних назв. Оп. cit. – С. 22.

князів, і їхня політика щодо Древянської землі, і трагічні події – такі, як, наприклад, коростенська трагедія 945 – 946 років. На сторінках літописів зафіксовано чимало географічних назв Житомирщини, які на сьогодні формально змінилися, але ми їх можемо відновити за літописними рядками.

Вчитуючись у давні тексти, глибше, наочніше уявляємо собі історію, географію, культуру, побут, господарство Житомирщини. В тому і полягає цінність прочитання тих творів, які промовляють до нас із глибини віків.

Татьяна Клименко.

Житомирщина на страницах русских летописей

В статье проанализированы тексты «Повести временных лет», Киевской и Галицко-Волынской летописей с точки зрения наличия в них упоминаний о населенных пунктах Житомирщины и о событиях, которые с ними связаны. Доказано, что древянский край в древности не был обойден вниманием первых историков Украины.

Ключевые слова: Русь, летопись, событие, факт, летописный рассказ, древяне, эпос.

Tetyana Klimenko.

Zhytomyrshchyna in the pages of the chronicles Rus

In this article, there is the analysis of the texts of Primary Chronicle, The Kyiv and Halytsko-Volynsky Chronicles in terms of the reference to Zhytomyrshchyna and the events which were connected to them. Drevlyanys land has been proved to be examined by the first historians of Ukraine.

Key words: Rus, Chronicle, event, fact, chronicle story, drevlyany, epos.